

ТРИПІЛЬСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ

Михайло ВІДЕЙКО

Серед величезної археологічної спадщини України особливе місце посідає трипільська культура, з якою пов'язують процес створення підвалин сучасної цивілізації на території України — розвиток аграрних технологій, металургії, становлення певного світогляду та етнографічних рис тощо.

Трипільська культура — археологічна культура доби енеоліту та початку бронзового віку (близько 5400–2750 рр. до н. е.). Вживаються також назви: Кукутень-Трипілля, культура Трипілля-Кукутень, культура (галицької) мальованої кераміки, Трипілля.

Трипільська культура — складова частина великого кола високорозвинених давньо-землеробських культур (Вінча, Варна, Каранове, Лендель, Тисаполгар, та ін.) які об'єднують у так звану цивілізацію Старої Європи, що існувала на території приблизно від сходу сучасної Італії до Дніпра на сході у VI-IV тис. до н. е.¹

Частина трипільсько-кукутенської спільності — сукупності археологічних культур доби енеоліту — раннього бронзового віку. Спільність представлена пам'ятками культури Кукутень та трипільської культури. Інший варіант назви — культура Кукутень-Трипілля (або Трипілля-Кукутень). До трипільсько-кукутенської спільності входять: на території Молдови та України — культура Трипілля; на території Румунії — культури Прекукутень (синхронна в цілому етапу А), Кукутень (синхронна етапам від В I до С I), культура Городиштя-Фолтешть (синхронна етапу С II трипільської культури та усатівській культурі).

Територія поширення спільності Кукутень-Трипілля охоплює частину території сучасних Румунії, Молдови та України, тобто від Прикарпаття на заході до долини Дніпра на сході, в межах лісостепової смуги. Найпізніші пам'ятки виходять у степ — до Північно-Західного Причорномор'я. На території України пам'ятки трипільської культури відомі в 15 областях, а випадкові знахідки — в чотирьох².

Трипільська археологічна культура була виділена на початку XX ст., хоча її дослідження на території України почалися ще в

другій половині XIX ст. За цей час було відкрито понад 2000 пам'яток лише на території України. Разом із пам'ятками культури Кукутень загальне число відомих нині поселень, могильників, поховань складає біля 4400. Вивчали трипільську культуру в Україні п'ять поколінь дослідників — загалом понад 180 осіб. Бібліографія праць по Трипіллю на території України налічує понад 2500 друкованих робіт, в тому числі більше 60 монографічних досліджень, опублікованих упродовж останніх 130 років.

Знахідки з розкопок пам'яток трипільської культури представлені в понад 60 музеях України, серед них: Археологічний музей Інституту археології НАНУ, Національний музей історії України, Львівський історичний музей, Одеський археологічний музей НАНУ. За межами країни трипільські старожитності представлені в музеях Великої Британії: Британський музей, Ashmolean Museum; Польщі: Варшавський археологічний музей, Краківський археологічний музей, Познанський археологічний музей; Росії: Державний історичний музей (Москва), Державний Ермітаж, Музей антропології та етнографії ім. Петра Великого у Санкт-Петербурзі.

Абсолютна хронологія встановлена на підставі радіовуглецевого датування. Період існування трипільської культури складає понад 2500 років: від 5400-5300 до 2700-2600 рр. до н. е. Тобто за загальною тривалістю свого існування Трипілля не поступається багатьом давнім цивілізаціям³.

Відносна хронологія трипільської культури пов'язана з періодизацією археологічних пам'яток. Нині використовуються дві схеми періодизації культури Трипілля-Кукутень, розроблені на підставі стратиграфічних даних, а також типологічного, стилістичного та статистичного аналізу керамічних комплексів багатьох поселень, які було досліджено на території Румунії, Молдови та України.

Щодо трипільської культури в Україні дослідники застосовують насамперед періодизацію, розроблену Т. С. Пассек ще в 30-ті рр. XX ст. та дещо вдосконалену пізніше⁴. Відпо-

відно до неї виділено три періоди існування трипільської культури: ранній (А), середній (В) та пізній (С). У середині періодів виокремлено етапи. Період В розділено на етапи В I, В I-II, В II. Період С — на етапи С I та С II.

Для території Румунії періодизація (стосовно культури Кукутені) була розроблена Г. Шмідтом, а вдосконалена В. Думітреску та іншими дослідниками. Виділено періоди Кукутень А (з фазами А 1, А 2, А 3, А 4), Кукутень А — В (фази А — В 1 та А — В 2), Кукутень В (фази В 1, В 2, В 3).

Останнім часом археологи виділяють також окремі типи пам'яток, фази розвитку, що дозволяє точніше визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Трипілля-Кукутень. Так, К. К. Черниш⁵ запропонувала розмежувати Трипілля на 24 горизонти (шість для раннього, сім для середнього та одинадцять для пізнього періодів періодизації Т. С. Пассек)⁶. Однак накопичення нових даних привело до того, що ця схема виявилася теж надто загальною і практично не застосовується, а всередині конкретних груп пам'яток виділяють типи або фази розвитку.

Трипільська культура, як нині вважають більшість вітчизняних та закордонних дослідників, виникла на основі кількох археологічних культур доби неоліту: Боян, культури лінійно-стрічкової кераміки, за участю культур

Дудешть, Криш, Хаманджія. Найдавнішим в Україні є поселення Бернашівка на Дністрі, в керамічному комплексі якого помітні риси перелічених вище археологічних культур⁷. Картографування поселень у хронологічній послідовності досить чітко показує поширення трипільської культури в Україні із заходу на схід. Це був досить тривалий процес. На Дніпрі перші поселення трипільців з'явилися приблизно через тисячу років після появи цієї культури на теренах України.

Трипільська культура в Україні представлена поселеннями (відомо понад 1500) та поховальними пам'ятками, серед яких кургани та ґрунтові могильники, а також скарбами, кременеобробними майстернями. Типові поселення налічували від 7-15 до 100-200 споруд (житлових та господарчих), їх населення складало від 50-100 до 500-900 мешканців. Серед поселень виділяються протоміста, населенні пункти площею 100450 га, населення яких могло досягати 10 тисяч мешканців — вони відомі, починаючи із кінця V до першої половини III тис. до н. е.⁸

Для археологічного комплексу трипільської культури характерні залишки жител у вигляді площадок; поділ кераміки на кухонний посуд і столовий посуд, останній прикрашений заглибленим орнаментом, інкрустованим білою або червоною пастою, розписом мінеральними фарбами (поліхромним розписом,

Співвідношення горизонтів трипільської культури (за К. К. Черниш), періодизації Т. С. Пассек та періодизації культур Докукутень, Кукутень та Городіштя—Фолтешть

Україна			Румунія (Молдова)
періоди	етапи	Горизонти	
Пізній, 11 горизонтів	Трипілля СII – γII	7–11	Городіштя – Фолтешть
	Трипілля СI – γI	1–6	Кукутень В1 – В3
Середній, 7 горизонтів	Трипілля ВII	5–7	Кукутень А–В 1–2
	Трипілля ВI	4	Кукутень А4
	Трипілля ВI	2–3	Кукутень А3
	Трипілля ВI	1	Кукутень А1 – А2
Ранній 6 горизонтів	Трипілля АII	4–6	Прекукутень III
	Трипілля АI	2–3	Прекукутень II
	—	1	Прекукутень I

біхромним розписом або монохромним розписом); наявність антропоморфної пластики, в тому числі реалістичної пластики та зооморфної пластики. Специфічною категорією керамічних виробів є виготовлені із глини моделі будівель, саней, стільців-тронів, сокир тощо. Виявлено велику кількість антропоморфної та зооморфної пластики. Серед антропоморфних зображень відомо біля 60 статуеток з реалістичними, індивідуальними рисами обличчя.

Набула поширення каркасно-стовпова конструкція будівель, у тому числі — двоповерхових. Міжповерхові та горищні перекриття, стіни обмазували глиною. Знайдені керамічні моделі будівель дозволяють уявити зовнішній вигляд, інтер'єри та оздоблення жител і культових споруд. Стіни прикрашали малюванням мінеральними фарбами. Використовували різьблені дерев'яні деталі. Приміщення обігрівали як відкритими вогнищами, так і купольними печами. У трипільській час було створено тип житла, який був характерною рисою архітектури населення лісостепової смуги України в наступні тисячоліття.

Для виготовлення знарядь праці, зброї використовували кремій, камінь, кістку або ріг. Трипільські племена використовували, видобували й обробляли метал (мідь, золото), знайдено велику кількість виробів з міді: прикрас, знарядь праці та зброї. Для виготовлення тканин використовували прямовисний ткацький верстат. На території поширення трипільської культури видобували кремій та мідь, було організовано обмін сировиною та готовими виробами між окремими локальними групами та поза межами поширення трипільської культури. Використовувалося біля 150 видів мінеральної сировини, частину якої імпортували.

Поховальні пам'ятки для раннього та середнього етапів представлені поодинокими похованнями в межах поселень та Чапаївським могильником з трупопокладеннями. Для пізнього етапу (С II) відомі ґрунтові могильники: Маяки, Усатове, Вихватинський (поховальний обряд — трупопокладення в ямах). Завалівський могильник, Чернинський могильник, Софіївський могильник та Червонохутірський могильник презентують обряд трупоспалення. В усатівській культурі, серезліївському та животилівському типах набув поширення підкурғанний обряд поховання⁹.

Основа економіки — відтворювальне господарство на основі вирощування злакових та тваринництва. На пізньому етапі деякі групи населення (насамперед усатівська культура) переходять до кочівництва.

Синхронні культури: на ранньому етапі Болград-Алдень, Варна, Вінча, Гумельниця, Коджадермен-Каранове VI (частково й на середньому етапі), дніпро-донецька спільність (до пізнього етапу), новоданилівський тип, середньостогівська культура (остання — частково й на середньому етапі); на середньому етапі — Бодрогкерестур, Лендель, Малиця, Петрешть, Тисаполгар, культура люблінсько-волинської мальованої кераміки, культура лійчастого посуду (остання частково й на пізньому етапі), культура ямково-гребінцевої кераміки (на пізньому етапі також), Чернавода I; на пізньому етапі Баден, культура кулястих амфор, нижньомихайлівського типу пам'ятки, Чернавода III.

Слід пам'ятати, що під назвою “трипільська культура” археологи нині об'єднують понад 50 локальних груп, типів та варіантів пам'яток¹⁰, жоден із яких не існував упродовж цих двох з половиною тисячоліть. Відмінність між згаданими типами та групами найбільше помітна на керамічних матеріалах. Форми посуду та його орнаментация дозволяють досить чітко вирізняти окремі територіальні та хронологічні групи, висловлювати припущення про джерела їх формування та напрями поширення і зв'язків.

Фактично йдеться про певну кількість археологічних культур, які мають спільне походження і різну долю. Спроби поділу та об'єднання масивів археологічних пам'яток в окремі чи в єдину культуру незмінно супроводжують всю історію вивчення спільності Трипілля-Кукутень. Однак прибічники виділення окремих археологічних культур в межах спільності Трипілля-Кукутень лишаються в меншості, оскільки решта фахівців вважають за краще притримуватися традиційного погляду, хоча при цьому всі розуміють неможливість вважати Трипілля єдиною археологічною культурою.

Для середнього етапу (B) виділено такі комплекси: B I — борисівський тип; B III — заліщицький варіант, солонченський варіант, біликівський тип, пеньожківсько-щербанів-

ська група; середньобузька локальна група (остання охоплює В III, В II та С I); В II — володимирівська група, ворошилівський тип, коломийщинська група (заходить у С I), курилівський тип, небелівська група, петренська група (заходить у С I) чапаївський тип, шипинецька група та ін. До етапу С I віднесено такі комплекси: кошиловецька група, косенівська група (заходить у С II), лукашівський тип, ржищівський тип, томашівська група, чечельницька група. Найбільше комплексів виділено для етапу С II: бринзенський (жванецький) тип, вихватинська група, гординештська група (тип), городський тип, животилівський тип, касперівський тип, листвинський тип, серезліївський тип, софіївський тип, троянівський тип, усатівський тип, хорівський тип. При цьому слід мати на увазі, що О. В. Цвек виділила в східнотрипільську культуру трипільські пам'ятки у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, включивши до неї зокрема пеньожківсько-щербанівську, коломийщинську, чапаївську та лукашівську групи. М. Ф. Болтенко, В. Г. Петренко та ін. виділяли пам'ятки усатівського типу в особливу усатівську культуру, вважаючи її окремою від трипільської. Пам'ятки серезліївського та животилівського типів не всі дослідники відносять до трипільської культури.

Картографування найдавніших трипільських поселень вказує на те, що вони розміщувались групами по три-п'ять і більше, відстань між якими була досить значною. У поселеннях нараховувалося від 6-8, 10-14 до 200 будівель вже на ранньому етапі з числом мешканців від 60-70 до 1000. Кожна з таких груп поселень могла відповідати окремому племені або його частині. Тобто вже ранне Трипілья можна розглядати, як групу споріднених трипільських племен. За локальними групами етапу В I можуть стояти як окремі племена, так і групи племен.

Для етапів В I-II, В II, С I за більшістю локальних груп та варіантів (наприклад солонченським, заліщицьким, небелівською, то-

машівською групою) можуть стояти союзи племен. У випадку з поселеннями-протомістами, які налічували від 1000 до 2000-3000 будинків із населенням понад 5 тисяч осіб, кожне з них могло представляти суспільну організацію понадплеменного рівня. Наявність на цьому етапі дво-трирівневої ієрархії поселень може вказувати на існування вождівств. Паралельно продовжували існувати локальні групи, що могли відповідати окремим племенам — наприклад, у Подніпров'ї на ділянці від гирла Тетерева до гирла Росі таких племен могло налічуватися (на етапі С I) щонайменше п'ять.

Описана вище ситуація з трипільською культурою за своїми археологічними характеристиками, на нашу думку, певною мірою типологічно може бути співставлена з тією, що склалася приблизно на тій же території у VI-VIII ст. за доби існування археологічних культур ранніх слов'ян і була пізніше відображена у літописах.

1 *Gimbutas M.* The Civilization of the Goddess — the World of Old Europe. — 1991.

2 Найповніший реєстр пам'яток опубліковано: Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 563-699.

3 *Відейко М. Ю.* Нова хронологія Кукутені-Трипілья // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 106-118.

4 *Passek T.* La Ceramique Tripolienne // ИГАИМК. — Вып. 122. — 1935; *Пасек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // МИА. — М.-Л. — Вып. 10. — 1949.

5 *Черныш Е. К.* Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. — М., 1982. — С. 172-173, таблица 9.

6 У праці К. К. Черниш використано російське слово "ступени" (укр. сходинки), замінене в тексті на вираз "горизонт".

7 *Бурдо Н. Б.* Походження трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 98-111.

8 *Шмаглий Н. М. Відейко М. Ю.* Майданецкое — трипольський протогород // Stratum Plus. — 2001/2002. — № 2; *Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К., 2002.

9 *Дергачев В. А. Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — 334 с.

10 При цьому окремі типи та групи можуть мати по декілька назв.

Among reach archeological heritage of Ukraine special place takes Trypillya culture which is traditionally connected to the creation of the first civilization of Ukrainians. The period of the existence of the Trypillya culture is more then 2500 years. It means than in the time frames of the lengths of its existence this culture does not yield to other civilizations. The approximate chronology of the Trypillya culture is tightly connected to the archeological monuments.